

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Трансформаційні процеси сучасності висувують на передній план необхідність пошуку нових джерел знань, особливих методологічних парадигм, за допомогою яких може бути досягнуто розуміння суті та коренів тих радикальних соціально-економічних змін, які переживають сьогодні країни постсоціалістичного простору. Поступово відходять у минуле традиції розгляду економічної системи як самостійної і самодостатньої сфери суспільства, які були характерними для класичних, марксистських та неокласичних підходів. Натомість теоретиками розробляються нові варіанти дослідних програм, які відкривають широкі можливості у проведенні міждисциплінарних, і внаслідок цього більш наближених до практики, досліджень.

Вітчизняна економічна наука починає пошук методологічних засад аналізу трансформаційних змін на основі розвитку таких, далеко не традиційних для нашого наукового співтовариства напрямів, як метафізика економіки (В. Базилевич, В. Ільїн), фізична економія (В. Шевчук), філософія господарства (А. Філіпенко) і, безумовно, інституціональна теорія. Остання є провідним напрямом розвитку сучасної української економічної теорії, у сфері якої найбільш активно ведуться дослідження характеру встановлення міжсистемних зв'язків економіки. Завдяки напрацюванням таких вітчизняних дослідників, як М. Галабурда, А. Гриценко, В. Дементьев, О. Клішова, А. Ткач, В. Якубенко та багатьох інших, на сьогодні вже досягнуто значних успіхів у царині міждисциплінарних досліджень.

Однак реалії свідчать, що чим далі інституціональна теорія просувається до досягнення певних результатів практичного характеру, тим з більшою кількістю методологічних проблем зустрічаються

вчені. У цій статті поставлено мету на основі аналізу історичної еволюції інституціональної теорії з'ясувати її методологічні можливості у вирішенні проблем розвитку національної економіки.

Як відомо, домінуючі у ХІХ ст. напрями економічної думки, до яких належать класична, неокласична і марксистська теорії, пояснювали господарські процеси на основі економічного детермінізму. Ускладнення економічних процесів та загострення суперечностей суспільного розвитку поставили перед наукою цілий ряд нових питань, на які представники відповідних напрямів не змогли дати відповіді. Криза методологічної парадигми економічної науки наприкінці ХІХ ст. проявилася в обмеженості дослідницьких можливостей цих теорій здійснювати аналіз реальної практики, а також у їх дистанціюванні від необхідності дослідження впливу на неї неекономічних факторів.

Саме у цей історичний період здійснюються спроби пошуку нових інструментів аналізу, що були б більш адекватними реаліям економічного розвитку. Першою спробою подібного пошуку стали теорії представників історичної школи, які виступили проти того способу пізнання дійсності, за яким логіка наукових абстракцій сприймалась як логіка самого економічного життя. Натомість німецькі теоретики висунули аргументи, що спростовували наявність загальних закономірностей в економіці і заперечували діалектичний характер суспільного розвитку. Вченими визнавалась лише еволюційна форма ентогенезу, акцентувалась увага на ролі неекономічних факторів у формуванні кожних національних господарств.

Німецькі економісти будували методологічні засади своїх досліджень на філософських концепціях Г. Гегеля, а

також на основі застосування історичного методу. Останній передбачав вивчення і зіставлення реальних господарських факторів і за рахунок цього відкривав можливість виходу на історичні корені, що формують економічний розвиток кожної окремої країни.

«Розум слугує способом зв'язку із світовим духом. Останній розвивається як діалектичний процес. Розвиток людського суспільства є ні чим іншим, як формою прояву духу народу... На основі вивчення минулого стає можливим усвідомити весь процес розвитку культури, а якщо прослідкувати розвиток духовних сил, то це відкриє можливість відтворити шляхи її подальшої еволюції. Історична наука повинна визначити закони розвитку культури. Лише у такий спосіб можна пізнати внутрішні природні закони, що управляють розвитком суспільства», – стверджують німецькі дослідники, проголошуючи основне кредо своєї методології [1, с. 422]. При цьому було запропоновано перейти до використання індуктивно-історичного методу та емпіричних методологічних прийомів.

Отже, історична школа започаткувала новий підхід до аналізу закономірностей розвитку суспільства, де вирішальними факторами його переходу у нову якість вважався особливий тип національних політико-правових і соціокультурних інститутів. Ці ідеї були сприйняті інституціональною теорією, яка зосередилася на вивченні ролі суспільних інститутів у економічному житті, на мегатенденціях розвитку людства.

Становлення інституціоналізму як особливого напрямку економічної думки відбувається у 30-ті роки ХХ ст., а його зародження пов'язується з ім'ям Т. Веблена. Американський економіст в одній із своїх перших наукових праць «Чому економіка ще не стала еволюційною наукою?» (1898 р.) висловив думку про те, що «історична школа зуміла дати лише описовий огляд явищ, а не генетичну характеристику економічного процесу, що розгортається..., отримані нею результати навряд чи можна назвати економічною теорією». У свою чергу австрійська школа «показала себе взагалі нездатною

до розриву з класичною традицією, у річищі якої економіка розглядалася як таксономічна наука» [2, р. 72–73].

Натомість вчений пропонує свою дослідницьку програму, в якій, по-перше, відхиляє методологічну основу як класики (зорієнтованість на виявлення загальних законів і тенденцій економічного розвитку), так і неокласики (рівноважний підхід, передумову про раціональність поведінки суб'єктів), і, по-друге, зосереджується на дослідженні економічного процесу як кумулятивного розвитку, процесу інституціональних змін. Як метод здійснення подібних досліджень Т. Веблен обирає синтез еволюційної теорії соціал-дарвінізму і інституціонального аналізу економічного розвитку.

Вихідним пунктом інституціонального аналізу Т. Веблена є введена ним же категорія інституту як «стійких звичок мислення, які характерні для великої спільноти людей» [3, с. 201]. Запровадження цього поняття в економічну теорію, за власним висловом Т. Веблена, «було спрямоване на переборення гедоністичних забобонів економістів, які схильні розуміти природу людини як дещо задане, незмінне і внаслідок цього для економічного аналізу як фактор проміжний». Навпаки, «економічна доля індивіда – це кумулятивний процес адаптації засобів до цілей, які самі кумулятивно змінюються у міру розвитку процесу. І сам індивід, і середовище його існування у кожний момент виступають продуктом такого процесу» [4, с. 57]. Визнавши можливість адаптації інститутів до змін середовища, Т. Веблен, тим самим, поставив перед економічною теорією проблему пошуку правил і механізмів, що спрямовують процес інституціональних змін.

У подальшому ідеї Т. Веблена були розвинуті Дж. Коммонсом, який створив теорію трансакцій (будь-якого виду передачі правового контролю від однієї особи до іншої), доповнив ідеї Веблена про еволюційний відбір інститутів, зосередивши увагу на свідомій соціальній селекції інститутів, а також увів до наукового вжитку поняття «діючий колек-

тивний інститут» як регулятор економічної поведінки людей.

У. Мітчелл, третій представник течії, яку в подальшому буде окреслено як старий або традиційний інституціоналізм, зосередився на вивченні прикладних питань економічної динаміки у контексті діяльності публічних, приватних та інших соціальних організацій.

Таким чином, у межах старого інституціоналізму було розроблено соціально-психологічний підхід до дослідження економічних явищ, закладено основи еволюційного та інституціонального аналізу. Це створило, з одного боку, можливість включення до економічного аналізу цілого ряду явищ, які традиційно не були предметом економічних досліджень, а з іншого – дало підстави виокремити інституціональну теорію у самостійний напрям економічної думки, своєрідну інтелектуальну опозицію неокласиці.

До цього історичного моменту, датованого 30-ми роками ХХ ст., тобто періоду оформлення інституціоналізму як самостійної теоретичної конструкції, розвиток економічної думки постає в уяві дослідників логічним і цілком зрозумілим. Існує три напрями економічної науки – неокласика, марксизм, інституціоналізм і ще зовсім молода кейнсіанська теорія, які чітко розмежовуються за методологічними ознаками. Однак у другій половині ХХ ст. з'являються нові концепції інституціонального змісту, в яких починають поєднуватись методологічні підходи різних напрямів і шкіл. Причому це поєднання відбувається іноді таким дивним способом, що вже досить важко зрозуміти, де саме існує в теорії неокласика, а де дійсно інституціоналізм.

Аналіз подібних концепцій дає змогу дослідникам вести мову про оформленість в інституціональній теорії окремих течій – неінституціоналізму та нової інституціональної теорії. І хоча на сьогодні серед науковців немає одностайності а ні у правомірності такого виокремлення, а ні у критеріях віднесення окремих теорій до тих чи інших течій, сам факт відмінності їх основних концептуальних позицій не викликає сумнівів.

Однак викликає подив той факт, що, втративши єдину, властиву тільки даному напряму методологічну основу досліджень, сучасними дослідниками ці теорії продовжують досить жорстко протиставлятися неокласиці. Поза увагою вітчизняного і російського наукового співтовариства залишається те, що сучасна інституціональна теорія є своєрідним синтезом різних методологій, що в ній «розмите» те протистояння, яке було властиве ранньому неокласицизму ХІХ ст. і інституціоналізму 30-х років ХХ ст.

Не вважаючи за доцільне проводити детальний аналіз нових інституціональних теорій і займатися розробкою критеріїв їх віднесення до тієї чи іншої течії інституціоналізму (тим більше, що ця проблема досить активно обговорюється у вітчизняній науковій літературі), більш продуктивним, на нашу думку, буде визначення впливу різних економічних підходів на формування і розвиток методології інституціональних досліджень. Перш за все наголосимо, що відмітними рисами нових теорій можна вважати їх побудову на модернізованій методологічній основі, в якій поєднались інституціональний підхід із дослідженнями мікроекономічного характеру.

Так, Р. Коуз у працях «Природа фірми» (1937) та «Природа соціальних витрат» (1960) вводить до інституціонального аналізу поняття трансакційних витрат як таких, що пов'язані із «збором і обробкою інформації, проведенням переговорів і прийняттям рішень, контролем і юридичного захисту контракту» [5, с. 9]; спільно з А. Алчіан, Г. Дамсецем, Р. Позером, С. Пейовичем, Т. Еггертссоном формує теорію прав власності, в якій доводить існування розгалуженої структури прав власності, наголошує на необхідності її чіткого структурування і специфікації, тобто правової визначеності і розмежування пучка прав між суб'єктами привласнення з метою підвищення ефективності обміну.

Г. Саймон піддає серйозним сумнівам існування раціонального економічного суб'єкта і створює теорію неповної раціональності, згідно з якою рішення індивідів є раціональними тільки до пев-

ної межі. Остання визначається неповнотою доступної їм інформації і обмеженістю їх інтелектуальних здібностей. О. Вільямсон, досліджуючи варіанти економічного вибору, формує принцип опортуністичної поведінки – дій, викликаних прагненням до реалізації власного інтересу, що доходять до підступності, обману і порушення взятих на себе зобов'язань.

Д. Б'юкенен, Г. Таллок, Д. Мюллер, М. Олсон, К. Ерроу в межах теорії суспільного вибору розробляють аналітичні підходи, засновані на неокласичному аналізі до дослідження політичного механізму прийняття макроекономічних рішень.

Вся ця ідейна багатоманітність інституціональної теорії звелась сучасними теоретиками до тлумачення їх досягнень у плані протиставлення методологічним посиленням неокласики. Так, постулюється, що на відміну від неокласичної теорії інституціоналізм стверджує, що:

1. Економічна система не вважається такою, що прагне до рівноваги. Навпаки, для неї характерно відхилення від рівноваги, нелінійність, біфуркації.

2. Економічні агенти не ведуть себе раціонально внаслідок обмеженості можливостей людського розуму і наявності високого ступеня складності, масштабності і невизначеності інформації.

3. Інформація не є повною і доступною. Отримання інформації пов'язано з витратами, зумовленими необхідністю пошуку, обчислення і обробки інформації.

4. Прагнення до реалізації в економічній сфері власного інтересу часто призводить до опортуністичної поведінки.

Не заперечуючи правомірності визначення відмітних позицій двох течій економічної теорії, ми вважаємо за необхідне ще раз наголосити на тому, що переважна більшість вище означених протиставлень отримана, між іншим, саме за рахунок застосування нових можливостей сучасної неокласичної методології. Навіть поверхневий погляд на досягнення неокласики відразу дозволяє помітити той факт, що тільки одна авст-

рійська школа, не говорячи вже про всі інші, внесла вагомий внесок до методології інституціоналізму.

І якщо виникає необхідність проведення подібних порівнянь, то їх, на нашу думку, слід здійснювати виключно у історико-хронологічному контексті. За таких умов стає цілком зрозумілим, що сучасний інституціоналізм правомірно протиставляти тільки ідейним постулатам ранньої неокласики (хоча вже і в цей період значна частка теоретико-методологічних досягнень В. Парето впливається в ідейну конструкцію інституціоналізму).

З метою з'ясування дослідницьких можливостей інституціональної теорії у плані аналізу трансформаційних процесів вважається за необхідне проведення більш глибокого аналізу методологічних передумов, що призвели до формування інституціоналізму як особливої дослідної програми. Перш за все слід звернути увагу на той факт, що інституціональна теорія увібрала в себе методологічні досягнення німецької історичної традиції, соціології, яка виникла на зламі ХХ ст., неоавстрійської школи і неомарксистського аналізу.

Так, своєрідним поворотом німецької економічної науки від «історичної школи» до нового методологічного підходу в аналізі розвитку суспільства стали праці представника фрайбурзької школи В. Ойкена, в яких було сформовано теорію господарського порядку як «скупності форм, у якій відбувалося і відбувається регулювання повсякденного господарського процесу in concreto – в конкретному місці і часі» [6, с. 214]. Вихідним пунктом цієї теорії є положення про те, що не ідеологія і виробничі відносини, а принципи і правила господарювання та економічного управління відрізняють одну економічну систему від іншої.

Завдяки соціальній філософії французького соціолога-позитивіста Е. Дюркгейма [7–8] до інституціональної теорії увійшли уявлення про вплив колективної свідомості на діяльність індивідів, традиція розглядати суспільство як єдине ціле і пояснювати індивідуальну поведінку приматом соціального, уявлення суспільної системи у вигляді суми кон-

трактів, де в основі будь-якого договору знаходяться соціальні та історичні причини. По суті, Е. Дюркгейм одним із перших здійснив аналіз суспільства з урахуванням впливу на його розвиток культурних компонентів, таких як моральні принципи і загальнолюдські цінності, універсальні релігійні ідеали.

Значну роль у становленні інституціоналізму відіграла теорія часткової і аналітичної причинності німецького соціолога М. Вебера, згідно з якою виключається можливість визначального впливу одного елемента дійсності на інші її аспекти без того, щоб останні не здійснили зворотної відповідної реакції. Чимало значення у плані становлення інституціональної методології мало і Веберове дослідження впливу суспільного світогляду і, особливо, релігії на соціальні організації та індивідуальні погляди [9].

Внесок німецької соціології у формування інституціональної парадигми поповнюється соціальною філософією К. Манхейма [10]. На основі крайнього несприйняття натуралістичних напрямків в науці і методологічних принципів позитивізму при дослідженні суспільства, вчений здійснив аналіз європейської соціокультурної ситуації у контексті розвитку культури і виховання. За допомогою власної концепції культурологічної методології К. Манхейм виділяє «життєві детермінанти», які визначають загальний стиль і пануючі ідеали та норми мислення. Особливого значення у даному контексті вчений надає впливу ідеологій і наголошує на необхідності дослідження психологічних механізмів колективних дій і уявлень тих або інших соціальних груп.

Новий етап у розвитку цієї проблематики пов'язаний з іменами таких представників американської соціології ХХ ст., як П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон. На основі методології емпіричного неопозитивізму П. Сорокін аналізує проблеми соціальної взаємодії і доходить висновку, що суспільство продукує норми і цінності, які циркулюють між соціально свідомими індивідами. Суспільна система у теоретичній конструкції П. Сорокіна – це єдиний культурний початок.

Фактор культурної детермінації постає основним методологічним прийомом аналізу соціокультурних змін, у результаті застосування якого вченим розкриваються причини суспільної еволюції, головними з яких вважається криза і розпад культурної надсистеми [11].

Спираючись на загальну теорію систем, американський соціолог і засновник школи структурного функціоналізму Т. Парсонс досліджує проблеми історії і еволюції суспільства за допомогою ним же створеного структурно-функціонального метода. Вчений доводить, що суспільство розвивається від простих форм до більш складних за рахунок розділення і диференціації з обов'язковими наступними процесами інтеграції. Визначальним фактором інтеграції суспільства виступає зростаюча здатність суб'єктів і соціальних груп до адаптації [12].

Досліджуючи соціокультурні фактори оточення соціальних систем, Т. Парсонс робить висновок про існування критерію самодостатності, який відрізняє суспільство від інших систем і за його допомогою створює концептуальну схему культури, особистості і поведінки. Системи і підсистеми постають у концепції Т. Парсонса як кібернетична ієрархія, яка включає в себе культурний, соціальний, біологічний і особистісний компоненти.

Велике значення для розвитку інституціоналізму мало дослідження вченим проблеми раціональності, у ході вирішення якої було здійснено спробу за допомогою психоаналізу З. Фрейда з'ясувати природу раціональних елементів поведінки індивіда у відношенні до нераціональних та ірраціональних складових і на цій основі визначити їх роль у детермінації суспільних дій.

Інший американський соціолог Р. Мертон створив власну версію структурно-функціональної теорії (функціональний структуралізм), за якою соціальна структура характеризується посередництвом критеріїв організованості рядів соціальних відносин, їх регулярності і періодичності, а також стримування (ініціювання соціальних відносин системами ідеалів, норм і культурних зразків) [13].

Вагомий внесок у вирішення подібних проблем зробила і франкфуртська школа, яка класифікується сучасними дослідниками як представниця неомарксизму і засновниця гуманістичної політичної економії. Використовуючи методологію марксизму і доповнюючи її методами психоаналізу, антропології і соціології, представники гуманістичного напрямку (Г. Маркузе, Е. Фромм) намагалися побудувати нову модель економічної людини, перебороти проблеми часткового аналізу економічної діяльності індивіда шляхом синтезу існуючих теоретичних доктрин і моделей людини.

Введений Е. Фроммом методологічний принцип нормативного гуманізму виходить з того, що людина є складною соціопсихобіологічною істотою, яка розвивається разом із суспільством і активно впливає на його розвиток. «Людину як одиницю виду можна визначити не тільки з точки зору анатомії і фізіології, — пише вчений. Для неї характерні загальні психічні властивості, закони, що управляють її розумовою і емоційною діяльністю, а також прагнення до вирішення проблем людського існування. Через це неправильним є уявлення, ніби психічний склад людини не визначається притаманими їй самій властивостями, а являє собою чистий аркуш паперу, на який суспільство і культура наносять свої письмена» [14, с. 17–18].

Якщо інституціоналістів більше цікавлять правила і те, як вони визначають поведінку людей, то гуманістичну економіку цікавить сама людина, механізм її входження у соціальний порядок, а також характеристики соціуму, без яких неможливо уявити взаємодію людини і суспільства. У зв'язку з цими методологічними напрямками гуманісти досліджують коло питань, пов'язаних із дилемою «економіка — людина» та «виробництво — духовно-психічні, моральні якості особистості», а також займаються пошуком зв'язку між психікою індивіда і соціально-економічною структурою суспільства.

Завершити екскурс в історію становлення методологічних передумов виникнення інституціональної парадигми слід

розглядом концепцій неоавстрійської школи, які відіграли колосальну роль у дослідженнях інституціонального змісту. Як методологічні ознаки цієї школи необхідно виділити, по-перше, сполучення індивідуалізму і суб'єктивізму австрійської традиції із соціальною філософією, і, по-друге, введення до економічного аналізу фактора невизначеності і розгляд економічних явищ з точки зору розробки і розповсюдження інформації.

Виступаючи проти принципу децентралізації прийняття господарських рішень, введеного маржиналістами, засновник неоавстрійської школи Л. Мізес і його послідовник Ф. Хайек наголошують на тому, що у господарській системі остаточні економічні рішення приймають виключно люди. Л. Мізес, формуючи принципи нової дослідної програми, яку представляє наука праксеологія, відзначає, що його попередників у пізнанні економічного розвитку «підвів помилковий метод. Вони (дослідники) займалися людством в цілому або оперували іншими холістичними поняттями... Загальна теорія вибору і переваг виходить далеко за рамки, які обмежують кордони економічних проблем... Це дещо більше, ніж просто теорія людських зусиль у боротьбі за предмети споживання і матеріальний добробут. Це наука про будь-який вид діяльності людини» [15, с. 6–7].

У повній відповідності до цього методологічного принципу праксеологічного індивідуалізму Ф. фон Хайек будує свої концепції обмеженої раціональності, яка, на думку вченого, виникає внаслідок обмеженості знань силою людського розуму і рамковими умовами, у межах яких об'єкти впливають на відчуття індивіда; розширеного порядку; розсіяного знання; конкуренції і соціокультурної еволюції [див. докладніше 16–17].

Таким чином, завдяки внеску вищеведених авторів в інституціональній теорії відбулося взаємопроникнення методологій марксизму, неокласики, соціології, психоаналізу і соціальної психології, що зробило її концептуально відмінною від інших наукових течій. Тому, на наше глибоке переконання, сучасну інституціональну теорію слід

сприймати тільки у рiчшш плуралiстичноi методологii. Викристалiзувавши з iсторичного пiдходу, соцiологii, марксисту i критичного аналізу ортодоксii, iнституцiоналiзм, за влучним виразом О. Сухарева, «пiдiйнявся до таких висот, що у сучасному виглядi включає в себе всi данi напрями як самостiйнi компоненти. Iншими словами, як це часто трапляється в науцi, вiдбулося становлення новоi методологiчної парадигми, яка прагне створити поєднувальну основу для тих теорiй, якi ранiше слугували їй колiсковою пiснею» [18, с. 120].

Така постановка питання, яка стала очевидним висновком здiйсненого нами аналізу методологiчних передумов, що призвели до формування iнституцiоналiзму як особливоi дослiдноi програми, є надзвичайно важливою. Саме певна «синтезованiсть» рiзних наукових i дисциплiнарних пiдходiв вважається нами безпосередньою причиною iснування теоретичних розбiжностей i внутрiшнiх суперечностей самоi iнституцiональної теорii, що не може не накладати певнi обмеження i на її аналітичнi можливостi у дослiдженнi ряду проблем прикладного характеру.

Список використаної літератури

1. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М.: Прогресс, 1968. – 600 с.
2. Veblen T. Why is Economics not an Evolutionary Science of Diminishing Returns? In: *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays*. – New York: Russell and Russel, 1961.
3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
4. Ананьин О. Исследовательская программа Торстейна Веблена: 100 лет спустя / О. Ананьин // *Вопросы экономики*. – 1999. – № 11. – С. 49–62.
5. Коуз Р. Фирма, рынок, право / Р. Коуз. – М.: Дело, 1993. – 192 с.
6. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен. – М.: Экономика, 1996. – 348 с.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / изд. подгот. А.Б. Гофман / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
8. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с фр. А.Н. Ильинского / Э. Дюркгейм. – СПб.: Союз, 1998 – 492 с.
9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 622 с.
10. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М.: Юрист, 1994 – 700 с.
11. Сорокин П. Человек – цивилизация – общество / П. Сорокин. – М., 1992.
12. Парсонс Т. Структура современных обществ / пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева; под ред. М.С. Ковалевой / Т. Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
13. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // *Социологические исследования*. – 1992. – № 2. – С. 118–124.
14. Фромм Е. Здоровое общество / пер. с англ. Т. Банкетовой / Е. Фромм. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 539 с.
15. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / пер. с 3-го испр. англ. изд. А.В. Курява / Л. Мизес. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
16. Капелюшников Р. Философия рынка Ф. Хайека / Р. Капелюшников // *МЭ и МО*. – 1989. – № 12. – С. 15–27.
17. Шаститко А. Фридрих Хайек и неoinституционализм / А. Шаститко // *Вопросы экономики*. – 1999. – № 6. – С. 43–53.
18. Сухарев О. Институциональная теория: Методологический эскиз / О. Сухарев. – Т. 1. – М.: Экономика, 2007. – 516 с.